

Saylan, Kemal, “Bazı Seyyah ve Araştırmacıların Gümüşhane Şehrinin Kuruluşuyla İlgili İddialarına Dair Eleřtiriler”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 7/12, ss.59-74.
DOI: 10.31765/karen.841073

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.

This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

Kemal SAYLAN**

* Araştırma Makalesi / Research Article

** Doç. Dr.,
Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu/TÜRKİYE
✉ kemalsaylan52@gmail.com

ORCID : 0000-0001-6493-7001

Anahtar Kelimeler: Gümüşhane, Şehir,
Grek, Roma, Osmanlı

Keywords: Gumushane, City, Greek, Roman, Ottoman

BAZI SEYYAH VE ARAŞTIRMACILARIN GÜMÜŞHANE ŞEHRİNİN KURULUŞUyla İLGİLİ İDDİALARINA DAİR ELEŐTİRİLER*

Öz: Son dönemlerde yerel tarih çalışmalarını kapsamında Anadolu'daki şehirlerin adı, kuruluşu, idari ve sosyo-ekonomik yapısıyla ilgili çok sayıda çalışma yapılmaktadır. Bu çalışmaların büyük bir bölümünü şehir tarihini mümkün olduğu kadar eskiye götürerek şehre artı bir değer katma gayretindedir. Gümüşhane tarihiyle ilgili yapılan çalışmalarda da bu refleksi görmek mümkündür. Ancak bu refleks bazen şehrin kuruluşuna ve ait olduğu medeniyete dair yanlış yorumlara neden olabilmektedir.

Şimdiye kadar Gümüşhane şehrinin kuruluşuyla ilgili kesin ve net bir bilgi olmaması, konu hakkında farklı görüşlerin ortaya atılmasına neden olmuştur. Şehrin kuruluşu hakkında bazı yazar ve seyyahlar şehrin Grekler ya da Romalılar tarafından kurulduğunu iddia etmişlerdir.

Çalışmanın amacı, kasabanın kuruluş ve gelişimi hakkında eleştirel bir bakış açısı ortaya koyarak bu iddiaların doğruluklarını tespit etmektir. Çalışmada başta Avrupalı seyyah ve yazarların bakış açıları olmak üzere şehrin kuruluşuyla ilgili ortaya atılan görüşler tartışılacak, Osmanlı resmi kayıtlarındaki veriler de göz önünde bulundurularak şehrin kuruluşu hakkında daha doğru bir sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır.

CRITICISM OF SOME TRAVELERS AND RESEARCHERS' CLAIMS REGARDING THE ESTABLISHMENT OF GUMUSHANE CITY

Abstract: Recently, many studies have been carried out on the name, establishment, administrative and socio-economic structure of cities in Anatolia within the scope of local history studies. Most of these efforts strive to add a surplus value to the city by taking the city's history as far back as possible. It is possible to see this reflex in studies on the history of the Gumushane city. However, this reflex can sometimes cause misinterpretations about the establishment of the city and the civilization it belongs to.

Until now, the lack of precise and clear information about the establishment of the city of Gumushane has led to different opinions on the considered subject. As the foundation of the city is concerned, some writers and travelers claimed that the city was

Geliş Tarihi / Received Date: 15.12.2020

Kabul Tarihi / Accepted Date: 27.06.2021

founded by Greeks or Romans. However, it is understood that the information given by these people about the establishment of the city is based on deductions rather than historical evidence. However, considering the testimonies of travelers passing through the region throughout history, the way the city was established, its architectural structure and the obtained archaeological remains, one may conclude that the Gümüşhane province was founded and developed during the Ottoman period.

The aim of the study is to establish the truth of these claims by providing a critical perspective on the city's establishment and development. In the study, the views put forward on the establishment of the city, especially the perspectives of European travelers and writers, will be discussed, and a more accurate conclusion will be drawn about the foundation of the city by taking the data into account in the Ottoman official records.

Giriş

Şehir, Türk Dil Kurumu sözlüğünde “nüfusunun çoğu ticaret, sanayi veya yönetimle ilgili işlemlerle uğraşan, genellikle tarımsal etkinliklerin olmadığı yerleşim alanları” olarak tanımlanmaktadır.¹ Şehirler, yerine getirilen işlevlerin çokluğu ve karmaşıklığı nedeniyle de kırsal kesimlerden ayrılmaktadır.² Şehirlerin kurulması ve gelişmesinin mümkün olabilmesi için bazı şartların oluşması gerekmektedir. Bunlar; müsait bir çevre, zirai ve ziraat dışı faaliyetler için dönemin şartları ölçüsünde yeterince gelişmiş teknoloji, karmaşık sosyal organizasyon ve bunun da ötesinde iyi gelişmiş bir devlet yapısıdır. İnsanlığın sanayileşme tecrübesini henüz yaşamadığı eskiçağ ve ortaçağda, şehir hayatının gelişmesinin gereklerinden olan bu ön koşulların tamamının, değişik düzeylerde de olsa yerine getirilmesi şarttır.³

Şehirle ilgilenen hemen bütün disiplinler şehre dair tanımlar yapmışlardır. Bu tanımlarda iktisatçılar; şehirdeki üretim ilişkilerini, mimarlar; fiziki yapı ve plânlamayla ilgili gelişmeleri, coğrafyacılar; mekân-toplum etkileşimini, siyaset bilimciler; yönetim ilişkilerini, sosyologlar; toplumsal yapıyı ve toplumsal ilişkileri esas almışlardır.⁴ Osmanlı tarihçileri de şehir tanımlamasını Osmanlı şehirleri üzerinden gerçekleştirmişlerdir. Örneğin Ahmet Mithat şehri, “insanın yaşaması için her şeyi cami yerleşmeler” olarak, Tuncer Baykara “sakinlerinin sınırları içinde gıda maddesi üretmediği bir iskân yeri” şeklinde tanımlamıştır.⁵ Suraiya Faroqhi, bir yerleşmenin şehir olarak kabul edilebilmesi için bazı idari işlevlerinin yanında pazar vergilerinin alınması gerektiğini belirtmektedir.⁶ Mustafa Cezar da bir yerleşmenin şehir sayılmasında çarşının var olması gerektiğini belirtmekte ancak bu tarifi yeterli olmadığını ifade etmektedir. Yani Osmanlı belgelerinin ifadesiyle şehir; “cuma kılınur ve pazar durur yer”dir. Ancak yine de Osmanlı’da bir yerleşmenin şehir olarak tanımlanması için kesin bir ölçütün olmadığı ve şehrin daha çok fonksiyonel özellikleri üzerinden tanımlamalar yapıldığı görülmektedir.⁷

Osmanlı döneminde şehirlerin gelişmesi, büyük ölçüde idarecilerin yerleşmesi ve genişlemesine bağlı olmuştur. Bu yöneticiler, şehrin ve bölgenin idaresi ile uğraşmanın yanı sıra, bölgenin ekonomik kaynaklarını da kontrol etmiştir. Bölgedeki vergilerin toplanması, maden ocaklarının işletilmesi, hammaddelerin işlenerek mamul eşya haline dönüştürülmesi ve pazarlanması için gerekli düzenlemelerin yapılması bu idarecilerin görevleri arasında yer almıştır. Ayrıca idareciler, şehirde yaşayan ve ziraatla uğraşmayan esnaf, zanaatkâr ve ticaret erbabı gibi gruplarla birlikte daha fazla üretim yapılması için çaba harcamışlardır.⁸

¹ Türkçe Sözlük: 2211.

² Huot vd, 2000: 14.

³ Acun, 2001: 165.

⁴ Açıkgöz, 2007: 61.

⁵ Aliağaoğlu-Uğur, 2016: 209-210.

⁶ Faroqhi, 1993: 12.

⁷ Aliağaoğlu-Uğur, 2016: 209-210. Osmanlı şehirlerinde caminin rolü hakkında ayrıca bkz. Açıkgöz, 2014: 1-39.

⁸ Acun, 2001: 174.

Osmanlı dönemi şehirleri bu ve benzeri ölçütlere göre çeşitli kategorilere ayrılmışlardır. Nüfus büyüklükleri açısından bakıldığında Osmanlı şehirlerini büyük, orta ve küçük ölçekli olarak üç kategoriye ayırmak mümkündür.⁹ Bununla birlikte nüfus açısından Osmanlı şehirleri daha çok orta ve küçük ölçekli şehirler arasında yer almıştır. Ülkenin birçok bölgesinde olduğu gibi Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'da yer alan şehirlerin büyük bölümü de orta ve küçük ölçeklidir. Bu durumun nedeni bölgenin Osmanlı'dan önceki idari yapısıyla ilgilidir. Nitekim Osmanlılar bölgeye ilk geldiklerinde, beylikler döneminden kalma, iskân birimi olarak yalnızca köylerden meydana gelen ve idari birim olarak nahiyelerden oluşan, oldukça gevşek bir yapıyla karşılaşmışlardır. Bu nedenle bölgenin fethedildiği ilk dönemlerde nahiyeye ve köyleri kaydetmek yeterli görülümüş, gelirleri toplamak üzere serasker ve zaim tayin edilmiştir. Bölgedeki Osmanlı hâkimiyeti güçlenince de klasik Osmanlı idari düzeni olan kaza sistemi buralarda uygulanmaya başlanmıştır. 16. yüzyılın ortalarına doğru bölgede yeni yapılanmaya gidilmiş ve bölgedeki Osmanlı idari düzeni daha da pekiştirilmiştir. Nitekim tutulan kayıtlar bu durumu ortaya koymaktadır. Örneğin 1547 tarihli üçüncü tahrir defterine bakıldığında bölgede çok iyi düzenlenmiş bir Osmanlı idari yapısı görülmektedir.¹⁰ Bu dönemde tutulan kayıtlarda Gümüşhane şehrinin kuruluşuyla ilgili önemli bilgiler de yer almaktadır. Ancak Gümüşhane ile ilgili yapılan çalışmalarda şehrin kuruluşuyla ilgili farklı iddialar ortaya atılmıştır. Bu iddialarda şehrin kuruluşu ya şehrin adı meselesiyle birlikte ele alınmış ya da şehrin adına vurgu yapılarak kurulduğu döneme atıf yapılmıştır.

Bu konuda özellikle 19. yüzyılda bölgeye gelen bazı Avrupalı seyyah ve yazarlar şehrin Grekler tarafından kurulduğu üzerine oryantalist bir söylem geliştirmişlerdir. Oryantalist düşüncedeki bu kişiler şehir hakkında bilgi verirken şehrin adını kendi dillerindeki yazılış biçimlerini kullanmak yerine Grekçe kökenli "argyropolis"i tercih etmişler ve buranın eski bir Rum yerleşimi olduğunu ispatlamaya çalışmışlardır. Aslında bu bakış açısının sadece Gümüşhane için değil Anadolu'daki bütün yerleşim birimleri için geçerli olduğuna bakıldığında bu durumun Avrupa'daki milliyetçi duyguların ön plana çıkardığı Yunan hayranlığının bir sonucu olduğunu söylemek mümkündür. Bu düşüncede olan Avrupalı yazar ve seyyahlar Anadolu'daki öz be öz Türkçe olan bazı yer adlarını antik adlarla özdeşleştirerek Anadolu'nun bir Rum diyarı olduğunu kanıtlamaya çalışmışlardır.¹¹ 19. yüzyıl Avrupalı yazar ve seyyahlarının geliştirdiği bu söylemin bazı günümüz Batılı yazarlar tarafından savunmaya devam edildiği görülmektedir. Örneğin D. İkonomidis, 1931 senesinde "argyropolis" başlığıyla yayımladığı makalede şehrin kadim bir Grek yurdu olduğunu vurgulamaktadır.¹² Yine R. Drews, "Karadeniz'de En Eski Grek Yerleşmeleri" adlı makalesinde Gümüşhane'nin Grekler tarafından kurulduğunu söylemektedir.¹³

Maalesef günümüzde bazı yerli araştırmacılar ve yazarlarımız farkında olarak ya da olmayarak Batılı seyyah ve yazarların bu söylemini devam ettirmektedirler. Bu konuda yapılan çalışmalar arasında Metin Tuncel'in yayınlarının ayrı bir yeri vardır. Tuncel, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı "Gümüşhane" maddesinde, şehrin ne zaman kurulduğu hakkında kesin bir bilgi olmadığını belirtmekle birlikte "Bizans döneminde de fonksiyonu, işletilen maden yataklarına bağlı kalan şehre "gümüş şehri" anlamında "argyropolis" adı verildi" ifadesiyle şehrin Bizans döneminde de var olduğunu ifade etmektedir. Tuncel ayrıca çalışmasında; şehrin ilk kurulduğu yerin yukarıda belirtilen alanda bulunmadığını ve iki defa yer değiştirdikten

⁹ Tekeli, 2011: 228.

¹⁰ Acun, 2001: 171-173. Osmanlı şehir çeşitleri hakkında ayrıca bkz. Açıık, 2021: 51-68.

¹¹ Yedi yıldız, 1984: 29.

¹² Tozlu, 2016: 478.

¹³ Çiğdem, 2008: 31; Drews, 1991: 322; Tozlu, 2016: 479.

sonra bugünkü mevkiine yerleştiğini belirtmektedir.¹⁴ Tuncel'in "Türkiye'de Yer Değiştiren Şehirler ve Gümüşhane Örneği" makalesinde de aynı ifadeleri tekrarladığı görülmektedir.¹⁵ Tuncel'in bu ifadelerinin bölge hakkında araştırma yapan birçok coğrafyacı ve tarihçi tarafından referans gösterildiği anlaşılmaktadır.¹⁶ Yine bu yazarlardan Murat Yüksel, *Gümüşhane Kitabeleri* adlı eserinin Gümüşhane'nin adı ve kuruluşu başlıklı bölümünde kaynak belirtmeden tarih öncesi dönemlerden beri yerleşim merkezi olan Gümüşhane'nin tarihinin MÖ 3.000 yılına kadar indiğini belirtmektedir.¹⁷ Bir coğrafyacı olan Ramazan Özey, "Gümüşhane ve Çevresindeki Kırsal Yerleşmelerin Başlıca Coğrafi Sorunları ve Çözüm Yolları" adlı makalesinde Gümüşhane'nin yerleşim tarihinden bahsederken Antik Çağ'da adının "argyropolis" olduğunu belirttiği Gümüşhane'nin Eski Yunanca'da "gümüş şehri" anlamına geldiğini söyleyerek şehrin Eski Yunan döneminde var olduğunu ima etmektedir.¹⁸ Sabri Özcan San'ın birçok eserinde Gümüşhane şehrinin kesin olarak ne zaman kurulduğunun bilinmediği ancak şehrin "arjiapolis" adıyla Romalılar devrinde var olduğundan bahsedilmektedir.¹⁹ Bir sanat tarihçisi olan Haşim Karpuz, "Gümüşhane Evlerinin Fiziki Özellikleri" adlı makalesinde Roma devrinde "argyropolis" adını taşıyan Gümüşhane'nin bu devletin Haldiya Teması'nın önemli yerleşim merkezlerinden birisi olduğunu yazmaktadır.²⁰ Gündüz Akagün Uslu, *Gümüşhane Çevresinin Tarihi ve Sanat Eserleri* adlı kitabında 19. yüzyıla kadar Rumlar tarafından "argyropolis" olarak adlandırıldığını iddia ettiği Gümüşhane'nin 700 yıllık bir mazisi olduğunu ifade etmektedir.²¹ Muhtemelen yukarıdaki kaynaklardan istifade edilerek Gümüşhane Valiliği'nin oluşturduğu bir heyet tarafından hazırlanan ve 1999 senesinde basılan *Cumhuriyet'in 75. Yılında Gümüşhane* adlı kitapta da Gümüşhane şehrinin Roma ve Bizans dönemlerinde kurulduğunun vurgulanmaktadır.²² Ancak bu tanımlamaların ilmi birer açıklamadan ziyade itibari mahiyette olması nedeniyle üzerlerinde çok durmaya gerek yoktur. Bununla birlikte bu tanımlamaların bölge tarihi üzerinde çalışma yapanları yanlış yönlendirebilecekleri hususunu da gözden uzak tutmamak gerekir.

Çalışmanın amacı, kasabanın kuruluş ve gelişimi hakkında eleştirel bir bakış açısı ortaya koyarak bu iddiaların doğruluklarını tespit etmek olacaktır. Çalışmada başta Avrupalı seyyah ve yazarların bakış açıları olmak üzere şehrin kuruluşuyla ilgili ortaya atılan görüşler tartışılacak, Osmanlı kayıtlarındaki veriler de göz önünde bulundurularak şehrin kuruluşu hakkında daha doğru bir sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır. Çalışmanın ilk bölümünde şehrin kuruluşuyla ilgili ortaya atılan iddialara ve dayanaklarına değinilecek, ikinci bölümde Gümüşhane ve çevresi hakkında Osmanlı kaynaklarında yer alan bilgiler verilecek, son bölümde ise bir değerlendirme yapılacaktır. Böylece Gümüşhane şehrinin kuruluşuna dair daha doğru bir yaklaşım sergilenmeye çalışılacaktır.

1. Bazı Avrupalı Seyyah ve Araştırmacıların Ortaya Atılan İddialar ve Dayanakları Hakkında

Şimdiye kadar Gümüşhane şehrinin kuruluşuna dair kesin ve net bir bilgi olmaması, konu hakkında farklı görüşlerin ortaya atılmasını beraberinde getirmiştir. Şehrin kurulduğu dönemle ilgili başta Avrupalılar olmak üzere bazı yazar ve seyyahlar şehrin Grekler tarafından kurulduğunu, bazıları da buranın Roma-Bizans şehri olduğunu iddia etmişlerdir. Şimdiye kadar şehir merkezi ve yakınlarında arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmalarının yapılmamış olması

¹⁴ Tuncel, XIV, 1996: 273; Winfield, XII, 1962: 168.

¹⁵ Tuncel, 1991: 31.

¹⁶ Bkz. Zaman-Doğanay, 2000: 249; Doğanay, 2001: 40; Altunbay, 1999: 382.

¹⁷ Yüksel, 1997: 21.

¹⁸ Özey, 1991: 321.

¹⁹ San, 1991: 119.

²⁰ Karpuz, 1991: 155.

²¹ Uslu, 1980: 4.

²² Gümüşhane Valiliği, 1999: 40.

seyyahların ve bu yazarların söylemlerine günümüzde hala itibar edilmesini beraberinde getirmektedir.²³

2. 19. Yüzyılın Avrupalı Seyyahlarının İddiaları ve Dayanaklarına Dair

Gümüşhane'yi ziyaret eden Avrupalı seyyahlar bölge hakkında bilgi verirken şehrin kuruluşu hakkında yorumlarda bulunmuşlardır. Özellikle 19. yüzyılda bölgeye gelen bazı Avrupalı seyyah ve yazarlar şehrin Grekler tarafından kurulduğu üzerine oryantalist bakışıyla bir söylem geliştirmişlerdir. Oryantalist düşüncedeki bu kişiler şehir hakkında bilgi verirken şehrin adını kendi dillerindeki yazılış biçimlerini kullanmak yerine Grekçe kökenli "argyropolis"i tercih etmişler ve buranın eski bir Rum yerleşimi olduğunu ispatlamaya çalışmışlardır. Aslında bu bakış açısının sadece Gümüşhane için değil Anadolu'daki bütün yerleşim birimleri için geçerli olduğuna bakıldığında bu durumun Avrupa'daki milliyetçi duyguların ön plana çıkardığı Yunan hayranlığının bir sonucu olduğunu söylemek mümkündür. Bu düşüncede olan Avrupalı yazar ve seyyahlar Anadolu'daki öz be öz Türkçe olan bazı yer adlarını antik adlarla özdeşleştirerek Anadolu'nun bir Rum diyarı olduğunu kanıtlamaya çalışmışlardır.²⁴

Avrupalı yazar ve seyyahların bu iddialarını 19. yüzyıl öncesinde bölge hakkında bilgi veren bazı seyahatnamelere dayandırdıkları görülmektedir. İddialarını dayandırdıkları seyahatnamelerden ilki ve en önemlisi Anabasis'tir. Pers prensi Kyros'un iktidarı ele geçirmek için ağabeyi II. Artakserkes'e karşı açtığı sefere Yunanlı askerlerle birlikte katılan ve dönüş yolunda geçtiği yerler hakkındaki izlenimlerini anlattığı kitabında Ksenophon, Gümüşhane coğrafyası olarak tahmin edilen bölge hakkında bilgi verirken Taokhların ülkesine vardıklarını, burada insanların tüm yiyeceklerini içeri depoladıkları müstahkem kalede oturduklarını, çevresi çok sarp olan ve çok sayıda insanla kuşatılması imkânsız olan kaleyi nasıl ele geçirdiklerini belirtmektedir. Ksenophon, eserinde Taokh ülkesinden sonra Khalyblerin ülkesine geçtiklerini, Khalyblerin çok savaşçı olduklarını, Yunanlılarla göğüs göğüse savaşmaktan kaçmadıklarını söylemektedir. Bu ülkeden çıkınca dört yüz ayak eninde olan Harpasos (Arpaçay) Irmağı'nın kıyısına vardıklarını, sonra Skythenler ülkesine girip ovadaki köylere ulaştıklarını, buralarda üç gün kalarak erzak sağladıklarını, oradan "gymnias" adlı zengin ve kalabalık bir şehre ulaştıklarını, bu şehirde oturan bölge valisinin kendilerine yol göstermesi için bir kılavuz gönderdiğini, buradan "thekhes" adlı dağa vardıklarını ifade etmektedir. Tekhes Araklı taraflarında o zaman bu Arpaçay hangi Arpaçay izahat gerekir duruyor? Ksenophon, buradan Makronlarla Skythenler arasında sınırı çizen ırmağa geldiklerini, ırmağın kenarlarında ince ama sık ağaçlar bulunduğunu, kalkanlarla ve mızraklarla silahlanmış olan ve kıldan elbiseler giyen Makronların ırmak geçidinin öbür kıyısında savaş düzeninde beklediklerini, anlaşma yapıldıktan ve karşılıklı teminatlar verildikten sonra Makronların, Greklerin ağaç kesmesine yardım ettiklerini, yol açtıklarını, bir pazar kurduklarını ve onlara Kolkhların sınırına kadar kendilerine eşlik ettiklerini söylemektedir. Daha sonra buradan deniz kıyısında bulunan Trabzon'a ulaştıklarını belirtmektedir.²⁵ Ksenophon'un günümüzden yaklaşık 2.400 sene önce verdiği bilgileri bugün tam olarak teyit etmemiz mümkün değildir. Bu bilgiler yine de bölge hakkında en eski bilgileri vermesi açısından önem arz etmektedir. Bununla birlikte Ksenophon'un ifadelerde bölgeden geçerken adını saydığı yerleşim yerleri arasında Gümüşhane şehri yoktur. Ayrıca Ksenophon,

²³ 1980 senesinden itibaren Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde gerçekleştirilmiş olan arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmalarıyla ilgili kazı sonuçları Kültür Varlıkları ve Genel Müdürlüğü tarafından "Kazı Sonuçları Toplantısı" adıyla ciltler halinde her yıl yayınlanmaktadır. Bu yayınlarda yaptığımız taramalarda Gümüşhane şehir merkezi ve çevresinde yapılmış herhangi bir kazı çalışmasına denk gelmedik. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-44760/kazi-sonuclari-toplantilari.html> (24.06.2021). Bununla birlikte günümüzde Canca kalesi ve çevresinde yapılan kazılarda buranın inşaatında çoğunlukla moloz taş malzemenin kullanılması ve kaledeki mevcut kalıntıların kalenin Ortaçağ'dan itibaren iskan gördüğünü ancak daha çok gözetleme amacıyla kullanıldığını ortaya koymaktadır. Çiğdem, 2008: 61.

²⁴ Yedi yıldız, 1984: 29.

²⁵ Ksenophon, 1998: 136-143.

Gümüşhane şehrinin bulunduğu yerde ya da yakınında herhangi bir yerleşim biriminden bahsetmemektedir. Yani *Anabasis*²⁶ adlı eserde, MÖ 400'lü yıllarda Gümüşhane çevresinde bir yerleşim yeri olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır.

Dayanak gösterdikleri seyahatnamelerden ikincisi İbn Battuta Seyahatnamesi'dir. İbn Battuta, yapmış olduğu yolcuların üçüncüsünde 1333 tarihinde Lazkiye'den kalkan bir Ceneviz gemisine binip, Alâiye limanına gelerek buradan Anadolu topraklarına ayak bastıktan sonra Konya-Lârende-Aksaray-Niğde-Kayseri-Sivas hattını takip etmiştir. Batuta bu seyahati sırasında tuttuğu notlarında Amasya'ya uğradıktan sonra "gümüş" adlı yerleşim yerine geldiğini ifade etmektedir.²⁷ Batuta, seyahatnamesinde Gümüş Kasabası'nın gümüş madenleriyle meşhur, büyük, bakımlı ve kalabalık bir yerleşim yeri olduğunu, şehre iki günlük mesafede olan sarp ve dağların yükseldiğini ve şehre Irak ve Şam'dan tüccarların geldiğini belirtmektedir. Kasabadaki Ahi Mecdüddin Tekkesi'nde üç gece konakladığını söyleyen Battuta, burada Eretna Beyi'nin vekili ile tanıştığını, ondan yol harçlığı aldığını ve ikramlarını kabul ettiğini söylemektedir.²⁸ Burada şunu ifade etmek gerekir ki İbn Battuta'nın zikrettiği "gümüş" adlı yerleşim birimi Gümüşhane şehri değildir. Burası muhtemelen Selçuklu ve Beylikler döneminde gümüş madeninın işletildiği ve bugün Amasya'ya bağlı Gümüşhacıköy'dür.²⁹ İbn Battuta'nın Sivas'tan sonra gittiğini söylediği yerler hakkındaki bilgiler Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci tarafından yazılan ve çevirisi A. Sait Aykut tarafından yapılan *İbn Battuta Seyahatnamesi* adlı kitabın birinci cildinde şöyle verilmektedir:

"Buradan çıktık, Amasya'ya gittik. Amasya büyük bir ırmak kenarında, çevresi bağ ve bostanlarla kaplı, meyvelik ve ağaçlık bir şehir... Buranın yakınlarında Sünusâ (Sonisa) diye bir belde var. Orası da Irak sultanına ait. Hak dostu Ebu'l-Abbas Ahmed Rifai'nin torunları burada oturuyor. Onlar arasında Şeyh İzzeddin şu anda tekkenin postnişinidir. Rifai dergâhının lideri o. Şeyh Yahya ise, Şeyh Ahmed Küçük'ün soyundan gelir... Bu adam da Taceddin Rifai'nin oğludur. Biz onların tekkesinde kaldık ve diğerlerinden daha faziletli olduklarını gördük. Sonra yine Irak hükümdarının hükmü altındaki şehirlerden birine, Kümiş'e doğru yola çıktık. Burası gayet bakımlı ve büyük bir şehirdir, Irak ve Suriye'den tüccarlar buraya gelerek mal alırlar. Burada gümüş madeni var. Şehre iki günlük mesafede sarp ve yüksek dağlar yükseliyor. Ben oralara gidemedim. Kümiş'te Ahı Mecdüddin'in tekkesinde üç gün misafir kaldık. Öteki zaviyelerde karşılandığımız gibi karşılandık. Ertenâ Bek'in vekili ziyaretimize gelerek yol harçlığımızı verdi, mükellef bir ziyafet çekti. Oradan hareketle Erzencân'a ulaştık. Irak sultanına bağlı şehirlerden biridir Erzincan. Bakımlı ve büyüktür... Gayet muntazam ve canlı çarşıları var... Bakırdan çeşitli ebatlarda kapkacak ve ... şamdanlar yapılır... Burada Ahı Nizameddin'in tekkesinde kaldık. Nizameddin'in tekkesi, benzerleri arasında en güzel olanıdır. Zaten Nizameddin de ahılar arasında en ileri ve ulu kişi olarak tanınmakta. Sonra Erze'r-Rum'a geçtik..."³⁰

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere İbn Battuta'nın izlediği güzergâh Gümüşhane şehrine uğramasını imkânsız kılmaktadır.

Seyahatnamelerden üçüncüsü 1404 senesinde bölgeden geçen Ruy Gonzales de Clavijo'nun seyahatnamesidir. Kral Don Hanri tarafından 1403 tarihinde Rahib Alfonso Paez de Santa Maria, kraliyet muhafızlarından Gomez de Salazar'dan oluşan heyetle Timur'a elçi olarak gönderilen

²⁶ MÖ 400'lü yılların hemen başında bölgeden geçen Ksenophon, Peloponez Savaşı'ndan sonra Rina Kralı'nın kardeşi Kyros, MÖ 401-400 yıllarında İran üzerine sefer düzenleyip sonrasında Anadolu içlerinden geçerek Kuzeydoğudaki Karadeniz kıyılarından Yunanistan'a geri dönmüştür. Ksenophon, 1998.

²⁷ İbn Battûta, 2000: 417-418.

²⁸ Saylan, 2015: 46.

²⁹ Koçyiğit, 2009: 54-56; İbn Battuta'nın takip ettiği Amasya-Sonisa-Gümüş hattının iyi tespit edilmesi ve sonra da Gümüş denilen yer hakkında fikir belirtilmesi gerekir. Bugün, Amasya iline bağlı Gümüşhacıköy adlı bir kaza merkezi bulunmaktadır. Selçuklu ve Beylikler zamanında "Gümüş" olarak geçen bu belde gümüş madenleri işletilmektedir. Osmanlılar zamanında madenlerin işletimi "Emin" adlı görevlilere verilmekteydi. "Gümüş" belde madenlerine nazır atanan (Hacı) Eminler, "Gümüş" kasabası yerine oraya yakın bir yerde ikamet etmiş ve burası zamanla "Hacıköy" adını almıştı. Daha sonraları "Hacıköy" denilen yer "Gümüş" kasabasının merkezi olmuştu. Tozlu, 2016: 486; Ayrıca Gümüş, Hacıköy ve Gümüşhacıköy için bkz. Abdizade Hüseyin Hüsameddin, 1986: 287-295.

³⁰ İbn Battuta, 2004: 416-418.

Clavijo, Trabzon-Erzincan arasındaki seyahati sırasında Gümüşhane topraklarından geçerken bölgenin coğrafi özelliklerini anlatmıştır.³¹ Clavijo ve yanındakiler 27 Nisan 1404 tarihinde Trabzon'dan ayrılarak İmparator Manuel'in tahsis ettiği kılavuzlarla birlikte Değirmendere Irmağı kenarındaki metruk bir kiliseden müteşekkil bir konaklama yerine varmışlar, bütün gün pek yüksek olmayan tepeler arasında seyahat ettikten sonra ertesi gün sınıra ulaşmışlardır. Ancak bu sınırın Trabzon Rum İmparatorluğu ile hangi devlet arasında olduğu belli değildir." Buradan yola devam eden Clavijo, saat dokuz sıralarında yolumuzu kapayan Cadaca (Ardaça/Ardasa) kalesine vardıklarını, buraların eşkiya ile dolu olduğunu ve kalenin kendisi de bir eşkiya olan Cabasica'ya ait olduğunu belirtmektedir. Yola devam eden heyet, 30 Nisan günü Cabasica'nın kalesinden 3 fersah (15 kilometre) kadar ileride, yüksek bir kaya üzerinde yeni inşa edilen Dorileh (Dorilla: Torul) kalesinde bir gün konaklamışlardır. Cabasica ile görüşmek isterler ancak buna müsaade edilmez. Cabasica'nın adamlarına haraç vermek zorunda kalırlar. Buradan yeniden at ve hayvan ve rehberler kiralayarak yola koyulurlar. Öğleden sonra yine Cabasica'ya ait bir başka kaleye ulaşan Clavijo ve arkadaşları burada bir miktar para ve hediye daha verip yollarına devam ederek bugünkü Gümüşhane vadisine gelirler. Clavijo ve arkadaşlarının Harşit Vadisi'nde hangi köylerden geçtiklerini tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Ancak bu vadi yolları üzerindeki ilk kalenin Çapanlı Türkmenlerine ait olduğunu belirtmiştir. Türklerin yaşadığı bu arazilerde emniyetli fakat arazinin dağlık olması nedeniyle zorlukla yolculuk yapan heyet aynı günün akşamı Erzincan sınırındaki bugün Kelkit'e bağlı Gümüşgözü köyünün bulunduğu yerdeki Alanza köyüne varır. Bir Türk köyü olan Alanza'da büyük bir misafirperverlik ile karşılanır. 3 Mayıs 1404 günü Alanza'dan ayrıldıktan sonra yol üzerinde bulunan Şenük adında bir Türk köyüne (Kelkit'e bağlı Aydoğdu Köyü) uğrarlar. Burada at, yiyecek ve içecek ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra 4 Mayıs 1404 günü ikindiye doğru Erzincan'a varmışlardır.³²

Clavijo'nun notlarında görüldüğü gibi geçtikleri güzergâhtaki yerlerin siyasi, askeri ve etnik yapı ile doğanın güzelliği ve yolların durumu hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Clavijo, bu notlarda bölge hakkında bilgi verirken Torul bölgesinde yaşayan Rum eşkıyaları ile Kelkit bölgesindeki Türkleri karşılaştırmaktadır. Yaptığı karşılaştırmada Rum eşkıyalarının kendilerinden zorla hediyeler almaya çalıştığını, Türklerin ise misafirperverliklerine ve ilgilerine hayran kaldığını ifade etmektedir.³³ Clavijo'nun yazdığı eser, 15. yüzyılın büyük seyahatnameleri arasında seçkin yerini hâlâ korumakta ve bu dönemde bölge hakkında en geniş bilgileri veren eser olması nedeniyle yöre tarihi açısından önem taşımaktadır.³⁴ Bununla birlikte Mayıs ayı başında bölgeden geçerken Cadaca (Ardaça/Ardasa) kalesi, Dorileh (Dorilla: Torul) kalesi, Alanza ve Şenük köylerinden bahsetmekle birlikte Gümüşhane ya da "Argyropolis" adlı bir yerleşim yerinden bahsetmediği gibi şehrin kurulduğu bölgede herhangi bir yerleşim olduğunu belirtmemektedir.³⁵

3. Günümüzün Bazı Araştırmacılarının İddiaları ve Dayanaklarına Dair

19. yüzyıl Avrupalı yazarlar ve seyyahların geliştirdiği bu bakış açısının bazı günümüz Batılı yazarlar tarafından savunulmaya devam ettiği görülmektedir. Örneğin R. Drews, "Karadeniz'de En Eski Grek Yerleşmeleri" adlı makalesinde Gümüşhane'nin Grekler tarafından kurulduğunu söylemektedir. Yazar, söz konusu makalede Gümüşhane ve çevresi hakkında bilgi verirken Greklerin demir elde edebileceği en önemli kaynakların Trabzon ve çevresinde yoğunlaştığını ve Gümüşhane bölgesinde 14 yatağın bulunduğunu ifade etmektedir. Drews, bu yatakların daha çok Gümüşhane yakınlarındaki aynı adlı dağ silsilesinde bulunduğunu, Homeros'daki gümüşün doğum yeri olan uzaktaki "alybe" olduğunu ve bu kasabanın Marko Polo

³¹ Konukçu, 1991: 79-80.

³² Cöhçe, 1991: 88-92.

³³ Cöhçe, 1991: 89-92.

³⁴ Saylan, 2015: 47.

³⁵ Konukçu, 1991: 79-84; Cöhçe, 1991: 85-92; Tozlu, 1998: 12-16.

zamanında “argyropolis” olarak adlandırılan kasaba olduğunu ileri sürerek Gümüşhane şehrinin Grekler tarafından kurulduğunu iddia etmektedir.³⁶ R. Drews, makalesinde Gümüşhane'nin gerçekte “gümüş yeri” anlamına geldiğini, bu tanımın bölgeye ilişkin kanıtları kadar eski olduğunu, Marko Polo zamanında Gümüşhane’de maden olduğunu ve bunların işletildiğini belirtmektedir. Yazar, ayrıca Marko Polo’nun seyahatnamesinden aktardığı bilgiye parantez içinde “Marko Polo zamanında kasaba (Gümüşhane), ‘argyropolis’ diye adlandırılmıştır” notunu eklemektedir.³⁷ Bu iddiasını da Speros Vryonis’un 1962 tarihinde yayınladığı “The Question of the Byzantine Mines” adlı makalesi ile Marko Polo’nun seyahatnamesine dayandırmaktadır.

Drews’in iddialarını dayandırdığı “The Question of the Byzantine Mines” adlı makale incelendiğinde makalenin ilgili bölümünde yazar, Marko Polo’nun 13. yüzyılda Çin yolculuğu sırasında Anadolu’dan geçerken “Paipurt” ve “Argyropolis”in zengin gümüş madenlerini gördüğü ifade etmekte ve bu ifadeyle ilgili A. C. Moule ve Paul Pelliot tarafından 1938 senesinde yazılan “The Description of the World” adlı kitaba atıf yapmaktadır.³⁸ Vryonis ayrıca, makalesinde Marco Polo’nun Gümüşhane için Bizans’ın erken dönemlerdeki ismi olduğunu söylediğinin iddia edilen makalede “argiron” adının kullanmasının da ilginç olduğunu belirtmektedir. Söz konusu iddianın atıf yapıldığı “The Description of the World” adlı kitabın ilgili bölümlerine³⁹ bakıldığında ise Argiron’un önemli miktarda gümüşün bulunduğu bir şehir olduğunun belirtildiği ve buranın çok büyük bir vilayet olduğunun ifade edildiği görülmektedir.⁴⁰ Yazar, kitapta halkın hayvanları için bölgedeki otlakların çok iyi olması nedeniyle yazları hayvanlarıyla birlikte burada kaldıklarını ancak kışları çok soğuk olduğu için (hayvanları bu kadar soğukta yaşayamayacağından dolayı) burada durmadıklarını söylemektedir. Bu nedenle “Tatarlar kış aylarında bu yerlerden ayrılmakta ve hayvanları için daha iyi otlaklar bulabilecekleri yerlere gitmektedirler.” demektedir. Yazar ayrıca kitabında bölgede “Paperth” olarak adlandırılan bir köy bulunduğunu, bu köyde çok büyük bir gümüş madeninin olduğunu ve bu köyün Trabzon’dan Tebriz’e giden yol üzerinde yer aldığını vurgulamaktadır.⁴¹ Diğer taraftan Paul Pelliot’un 1959 tarihinde yayınlanan *Notes on Marco Polo* adlı başka bir kitabında Vryonis’in Gümüşhane olduğunu iddia ettiği Argiron’un Erzurum olduğunu belirterek verdiği bilginin yanlış olduğunu ifade etmektedir.⁴² Görüldüğü gibi Drews’in iddiasını dayandırdığı kaynak takip edildiğinde Gümüşhane’nin Grekler tarafından kurulduğuna dair bir ibarenin olmadığı anlaşılmaktadır.

Drews gibi Sagona da Ksenophon’un bahsettiği Harpasos Nehri’nin Harşit olduğunu ve bu nehrin yüksek dağları takip ettiğini ve bu yolu izleyen Ksenophon’un Gymnias’a geldiğini ifade ederek, Gymnias’ın Gümüşhane olabileceği üzerinde durmaktadır.⁴³ Ksenophon, bu yolculuğu şu şekilde anlatmaktadır: “buradan hareketle dört günde yirmi parsang gittikten sonra ‘Gymnias’ adında büyük, zengin ve kalabalık bir şehre vardılar. Bu şehirden kabile reisi, Hellenleri kendine düşman olan memleketlerden geçirmek üzere onlara bir kılavuz verdi. Bu kılavuz gelince Hellenler kendilerini beş gün içinde deniz görebilecekleri bir yere götürebileceğini, eğer bunu yapmazsa ölüme razı olduğunu söyledi...”⁴⁴

³⁶ Çiğdem, 2008: 31; Drews, 1991: 322; Tozlu, 2016: 479.

³⁷ Drews, 1991: 322.

³⁸ Vryonis, 1968: 7-8; Marco Polo, 1938: 96-97.

³⁹ Marco Polo’nun Ermeni vilayetlerini anlattığı bölüme bakınız.

⁴⁰ Bu bölümde Argiron şehriyle birlikte diğer bir yerleşim yerinin Arçığı olduğu ifade edilmektedir. Bunanın neresi olduğunu bak. Arçığı, Van gölü yakınlarında bir yerleşim yerinin adıdır. Pelliot, 1959: 46; Ayrıca bkz, http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/toyobunko/show_page.pl?lang=en&book=III-2-F-c-104/V-1&page=0062&keyword=ar%C3%A7%C3%A7i (25.11.2020).

⁴¹ Marco Polo, 1938: 97.

⁴² Pelliot, I, 1959: 47; Pelliot, III, 1959: 93.

⁴³ Sagona-Sagona, 2004: 68.

⁴⁴ Çiğdem, 2008: 30.

Drews'in bu iddiasına bölgenin tarih öncesi ve ilk çağlarına dair çalışmalar yapan Süleyman Çiğdem *Gümüşhane Bölgesinin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları* adlı kitabında cevap vermektedir. Çiğdem, MÖ 7. yüzyıldan itibaren çeşitli sebeplerden dolayı Hellen kolonizasyon hareketi başladığını, Sinop ve Trabzon'un yüzyılın sonlarında kolonizasyonun ilk evrelerinde kurulmaya başlanmış kentler arasında yer aldığını,⁴⁵ bu süreçte Miletoslular'ın Karadeniz'de 90 kadar şehir kurmuşlar ise de bunların büyük kısmının "emporion" (kıyılarda kurulan pazaryerleri) düzeyinde kaldığını, Gümüşhane ve çevresinin bu kolonizasyon içindeki yerini belirleyecek yazılı bir kayıt görülmediğini ve bölge ile ilgili inceledikleri antik kaynaklarda "argyropolis" ismine rastladıklarını belirtmektedir. Çiğdem ayrıca Sagona'ya göre bölgedeki madenlerin MÖ 550 tarihlerinden itibaren Drews'e ise bu tarihlerden önce işletilmeye başlandığını ifade ettiğini ancak kendisinin gerçekleştirdiği arkeolojik yüzey çalışmalarında Gümüşhane ve çevresinde bu dönemi aydınlatacak belirgin bir yüzey buluntusu elde edemediğini ifade etmektedir. Dolayısıyla erken dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de bölgedeki maden kaynaklarının ne oranda işletildiği ve bu kaynaklar etrafında ne oranda bir yerleşime geçildiğinin hala bölge tarihinin önemli bir sorunu olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁶

D. İkonomidis, 1931 senesinde "argyropolis" başlığıyla yayımladığı makalede Gümüşhane'nin kadim bir Rum şehri olduğunu ve Grekler tarafından kurulduğunu ifade etmektedir. İkonomidis'in bu iddiasına ise Gümüşhane tarihi üzerine çalışmaları bulunan Selahattin Tozlu da "Gümüşhane Adı" ismiyle yayınladığı makalesinde karşı çıkmaktadır. Tozlu, makalesinde 1858 yılında Gümüşhane'de doğduğunu belirttiği İkonomidis'in kendi zamanından hatırladığı Gümüşhane'yi anlattığını ve verdiği bilgilerin hiçbir tarihi kaynağa dayanmadığını ifade etmektedir.⁴⁷

Metin Tuncel de çalışmalarında "argyropolis" adına vurgu yapılarak şehrin Bizans döneminde de var olduğunu ifade etmektedir.⁴⁸ Tuncel'in bu yargısını hangi kaynağa dayandırdığı üzerinde durmak gerekir. Öncelikle Tuncel'in, şehrin kuruluşuyla ilgili ortaya koyduğu hükmün Anthony Bryer ve David Winfield tarafından yazılan "The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos" adlı makaleye dayandırdığı anlaşılmaktadır. Tuncel, Pontus coğrafyasının ve Bizans kalıntılarının anlatıldığı bu makalede Trabzon İmparatorluğu hükümdarı I. Manuel Komnenos'un döneminde (1238-1263) devletin para kaynağını nereden sağladığı ile ilgili bahis anlatılırken "Manuel'in paranın kaynağı hakkındaki tek açıklaması gümüştür. Olası bir kaynak, Chrysanthos'un Eski Gümüşhane olarak tanımladığı eskilerin Argyropolis'i'dir. Bu madenler, Hamilton onları ziyaret ettiğinde, bir kayıp olsa da hala çalışıyordu. Chrysanthos ayrıca, bugünkü Karagöl Dağı'na karşılık gelen Gümüş Dağı adı verilen bazı fiskiyelere de işaret eder. Ancak bu kısımlarda gümüş kaynağı olmadığını duydum." ve "Sonunda Manuel'in 'En Şanslı' unvanı, saltanatının bol gümüşü ile bağlantılı olabilir; bu da bir gümüş kaynağı kontrol ettiğini ve eski Gümüşhane ya da Bayburt madenlerinin ya da her ikisinin de kaynak olabileceğini gösterir" ifadelerine dayanarak Gümüşhane'nin Bizans döneminde var olduğunu belirtmektedir.⁴⁹ Ancak Tuncel'in bu makalenin ilgili bölümlerinden yaptığı alıntılarda Gümüşhane adıyla ilgili bir yargı bildirilmekle birlikte şehrin hangi dönemde kurulduğu ve Bizans döneminde var olup olmadığı ile ilgili bir söylem söz konusu değildir. Kaldı ki Bryer, makalesinin başka bir bölümünde konuyla ilgili "19. yüzyılda Gümüşhane'nin Helenleştirilmesi çalışmasından (Hellenizasyonundan) başka bir şey olmayan 'argyropolis' adı, 17. yüzyıldan önce rastlanmayan bir isimdir" ifadelerini kullanmıştır.⁵⁰

⁴⁵ Mansel, 1998: 167.

⁴⁶ Çiğdem, 2008: 31-33.

⁴⁷ Tozlu, 2016: 478.

⁴⁸ Tuncel, XIV, 1996: 273; Winfield, XII, 1962: 168.

⁴⁹ Winfield, XII, 1962: 171-172.

⁵⁰ Makaledeki cümle şu şekildedir: "...for Argyropolis is no more than a nineteenth-century Hellenization of Gümüşhane, which is itself a name not met with before the seventeenth century" Bryer- Winfield, 1985: 303; Aynı not için ayrıca bkz. Bryer, XI, 1988: 140.

Diğer taraftan Anthony Bryer, “The Pontic Greeks Before the Diaspora” adlı başka bir makalesinde Gümüşhane’ye ne zaman ve kimler tarafından Grekçe “argyropolis” adının verildiğinin bilinmediğini, Pontus ve Pontusçuluk fikrinin özellikle Trabzonlu okumuş Rumlar arasında geliştiği bir dönem olan 19. yüzyılın ortalarına doğru Gümüşhane metropolitliği sahasında bu tür faaliyetlere hız verildiğini, Haldiyalı öğretmen Triantaphyllides’in oğlunu Perikles adıyla vafiz ettirerek onu Atina’ya gönderdiğini, Perikles’in de Atina’dan döndüğünde 1846 yılına gelindiğinde okulun müdürü olarak Gümüşhane’ye “argyropolis” adını taktığını ifade etmektedir.⁵¹ Bryer makalesinde ayrıca, bu çerçevede bölgedeki Rum okullarında Xenophon’un, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)* adlı eserinin özellikle seçilerek okutulmasının amacının, bölgenin o tarihlerden itibaren Grek yurdu olduğunu belletmek için olduğunu, böylece bölgede yaşayan Rumlarda tarih bilinci geliştirilerek dirençleri artırılmış olacağını, bunun ilk adımının da Doğu Karadenizli Rumları Yunanistanlı Greklere benzetmek ve nihayet onlarla birlikte hareket ettirmek olduğunu belirtmektedir.⁵² Bryer’in bütün bu ifadeleri göz önünde bulundurulduğunda onun yayınlarına atıfta bulunarak Gümüşhane adını şehrin kuruluşuyla ilişkilendirmenin zorlama bir yorum olacağını söylemek mümkündür.

4. Osmanlı Kaynaklarında Yer Alan Bilgiler

Osmanlı kaynakları incelendiğinde başta Evliya Çelebi’nin seyahatnamesi ile dönemin tahrir kaynaklarında Gümüşhane ve çevresine dair bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Özellikle İdrisi Bitlisi’nin *Heşt Behişt* adlı eserinde Gümüşhane ve çevresinin fethine dair önemli bilgiler bulunmaktadır.

1647 senesinde Gümüşhane’ye geldiği ifade edilen Evliya Çelebi’nin seyahatnamesinde Gümüşhane ile ilgili bilgiler şu şekildedir: “Bu şehre dâhil olup doğru Gümüşhâne emînine varup andan mahkeme-i şer’-i Resûl-i mübîne varup cümle a’yân-ı vilâyet cem’ olup emr-i pâdişâhiler kırâ’at olunup cümle “sem’an ve tâ’aten” deyüp cemî’î pâdişâh kulları ve eli berâtlı, tekâlîfden mu’âf müsellemleri daha Revân derneğine âmâde olmağa bezl-i ihtimâm etdiler. Hakir hâne-i emînde mihmân olup şehrin seyr ü temâşâsına mübâşeret etdik. Evvelâ bu şehri kadîm ibtidâ İskender-i Zülkarneyn hakîmlerinden Filkôs-ı Yunanî hakîmlerinden ma’âdin-i sîmin hikmetle bulup İskender, âbâdân etmişdir. Andan sene (···) târîhinde Ebü’l-Feth Sultân Mehemmed, Fâtîh-i Kostantıniyye’dir, kim Sultân Hasan’ı Tercân sahrâsında yüz bin askeriyle kırup Hasan Şâh başlı başına cânın Azerbaycân’a atup anda cân verdiği mahalde Ebü’l feth bu kal’ayı ceng [ü] cidâl ve harb [ü] kıtâl ile feth etmişdir. Zîrâ mâl cândandır ve Canha’dandır. Ammâ Defterhâne-i Âl-i Osmân’da Canha tahrîr olunmuşdur.”⁵³

İfadelerden anlaşılacağı üzere Evliya Çelebi şehre gelince yöneticiler ve şehrin önde gelenleri toplanarak kendilerine ihtimamda bulunmuşlardır. Evliya Çelebi, maden eminine misafir olmuş ve birlikte şehri seyretmişlerdir. Evliya Çelebi, ardından şehrin kuruluşu ve bölgenin tarihi hakkında bilgi vermiştir. Evliya Çelebi bu bölümde, Canca olarak ifade ettiği şehrin ilk kez İskender’in komutanlarından Filikos’un bölgede gümüş maden bulunmasından sonra imar edildiğini belirtmiştir.⁵⁴ Bu bölümde Evliya Çelebi ayrıca şehrin Uzun Hasan’ı Tercan Ovası’nda yenen Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedildiğini, bunun üzerine Uzun Hasan’ın canını kurtarmak için Azerbaycan’a kaçtığını, orada öldüğünü, Canca kalesinin ise Fatih Sultan Mehmet tarafından savaşıarak alındığını söylemektedir. Sözlerine “Zîrâ mâl cândandır ve Canha’dandır.” diyerek devam ettikten sonra da şehrin Defterhâne-i Âl-i Osmân’da “Canha” olarak yazıldığını ifade ederek sözlerini tamamlamaktadır.

⁵¹ Bryer, 1991: 328; Bryer, 1998: 140; Aynı notun A. Bryer’dan aktarıldığı başka bir kaynak için bkz. Ascherson, 2001: 236-237.

⁵² Tozlu, 2016: 478.

⁵³ Evliya Çelebi, 1999: 173-174.

⁵⁴ Evliya Çelebi, 1999: 173.

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere bakıldığında gittiği şehirleri anlatırken oranın kalesinden, kale dizdarı ve askerlerinden bahseden Evliya Çelebi'nin, Canca hakkında böyle bir bilgi vermediği görülmektedir. Buradan 17. yüzyılın ortasında Canca Kalesi'nin diğer kaleler gibi ika-met edilen bir mekân olmadığı sonucuna ulaşmak mümkündür.⁵⁵

Şehrin İskender-i Zülkarneyn'in imar ettirdiği söylemine bakıldığında ise Evliya Çelebi seyahatnamede şehirlerin kuruluşları hakkında bilgi verirken şehirlere önem atfetmek amacıyla hâkim olduğu coğrafyada çok sayıda şehir kurmuş olan İskender'e atıfta bulunmuştur.⁵⁶ Nitekim Evliya Çelebi, Gümüşhane gibi Anadolu'daki önemli yerleşim yerlerinden İstanbul, Top-hane, Üsküdar, İzmit, İskenderun'un da İskender tarafından yaptırıldığını ve mamur edildiğini ifade etmektedir.⁵⁷ Ayrıca bu konuda Evliya Çelebi'nin daha çok gittiği yerlerde yerel söylentilere itibar ettiği ve şehirler hakkında abartılı bilgiler verdiği bilinmektedir.

Evliya Çelebi'nin Gümüşhane ve çevresinin Osmanlı hâkimiyetine geçişiyle ilgili verdiği bilgiler de tartışmalıdır. Evliya Çelebi, Canca kalesinin 1473 tarihinde Osmanlı ile Akkoyunlu devletleri arasında yapılan Otlukbeli Savaşı sırasında savaşıarak alındığını söylemektedir. Ancak Fatih Sultan Mehmet ile Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan arasında yapılan Otlukbeli Savaşı Erzincan'a bağlı Tercan ovası civarında gerçekleşmiştir. Osmanlı ordusu savaş meydanına gelirken Sivas-Koyulhisar-Şebinkarahisar hattı üzerinden Tercan taraflarına gelindiğinde Fırat'ı takip ederek doğuya doğru ilerlemiştir. Bu süreçte Osmanlı Ordusu önce Fırat'ın kenarında ardın da Tercan civarında sarp bir yer olan Üçağızlı adlı mevkiye ordugâh kurmuş, Fırat havzasını Çoruh'tan ayıran Otlukbeli ismiyle anılan tepelerde Uzun Hasan'ın birliklerinin görünmesi üzerine burada muharebe yapılmıştır. Savaşta Uzun Hasan yenilerek geri çekilmesi üzerine Fatih Sultan Mehmet doğuya ilerlemiş, 23 Ağustos 1473 tarihinde Bayburt'u alarak geri dönmüştür. Böylece önemli kazanımlar elde edilen bu sefer tamamlanmıştır.⁵⁸ Görüldüğü gibi bu savaş sırasında Osmanlı ordusunun Otlukbeli civarına gelirken takip ettiği güzergâh, ordugâhın kurulduğu mevki ve savaşın yapıldığı mevkiinin Canca ile bir alakası yoktur. Savaş sonrasında ise Osmanlı ordularının Bayburt'tan daha kuzeye gitmediği anlaşılmaktadır. Bu bilgilerden hareketle Evliya Çelebi'nin belirttiği gibi Osmanlı ordusunun savaş sırasında güzergâh ve hedef değiştirerek Gümüşhane'ye yönelmesi ve savaşıarak Canca kalesini alma ihtimali çok zayıftır. Ayrıca konuyla ilgili dönemin kronikleri olan İbn Kemal Paşazade'nin *Tevârih-i Âl-i Osman* ve İdris-i Bitlisi'nin *Heşt Behişt* adlı eserlerinde Gümüşhane ve çevresinin 1479 tarihinde Şehzade Bayezid'in Gürcistan seferi sırasında Osmanlı hâkimiyetine alındığını belirtmektedir.⁵⁹ *Tevârih-i Âl-i Osman* ve *Heşt Behişt* adlı eserler ile *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nin kaynak değeri göz önünde bulundurulduğunda İbn Kemal ve İdris-i Bitlisi'nin verdiği bilgileri esas almanın tarih metodolojisi açısından daha uygun olacağı aşîkârdır.

Gümüşhane ve çevresiyle ilgili ilk tahrir kayıtları bölgenin fethinden sonra 16. yüzyılın ortalarında tutulmuştur.⁶⁰ Bu kayıtlara göre bölgede "Karye-yi Palu Canca" adıyla bir köy bulunmaktadır. Bu dönemde devlet, bölgedeki madenlerin verimli bir şekilde işletilmesi için maden yataklarına yakın mevkiye "Karye-i Nefs-i Canca-yı Ma'den" adıyla yeni bir yerleşim birimi daha

⁵⁵ Tozlu, 2016: 486; Bostan, 2002: 119-122, 232-237.

⁵⁶ Seyahatnamede İskender'in kimliği hakkında kesin ve net bir bilgi bulunmamaktadır. Seyahatnamede birden fazla ve farklı özellikte İskender'den söz edilmektedir. Bazen Zülkarneyn, İskender-i Zülkarneyn, İskender-i Kübra, İskender-i Rumi gibi isimlerle anılan İskender bazen de İskender-i Yunan, Aleksandıra, Feyleko Aleksander, Filkos oğlu İskender gibi adlarla anılmaktadır. Yani seyahatnamede İskender'le ilgili birbiriyle örtüşmeyen oldukça karışık bilgiler bulunmaktadır. Avcı, 2013: 414.

⁵⁷ Avcı, 2013: 415.

⁵⁸ Afyoncu, 2007: 4-6.

⁵⁹ İbn Kemal, 1991: 464-466; İdris-i Bitlisi, 2019: 254-255.

⁶⁰ 16. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'nun doğusunda yeni bir yapılanma içerisine girerek yeni yerleşimler kurulmaya ve harap yerler imar edilmeye başlanmıştır. Bu politika doğrultusunda ekonomik potansiyeli olan yerlerin şenlendirilmesine öncelik verilmiştir. Aydın, 1998: 87-88.

oluşturmuştur.⁶¹ Madenlerde çalışanlara vergi muafiyeti tanınmasıyla bölgeye göçlerin artması üzerine 17. yüzyılda “Karye-yi Palu Canca” ile “Karye-i Nefs-i Canca-yı Ma’den” adlı yerleşim birimleri “Nefs-i Kasaba-yı Gümüşhane Nâm-ı Diğer Canca” adıyla birleştirilmiştir.⁶²

Ancak bu birimin neresi olduğuna dair kayıtlarda açık bir bilgi yoktur. Kaynaklarda zikredilen “Karye-yi Palu Canca”nın Canca kalesini ve eteklerini ihtiva ettiği, “Karye-i nefsi-i Canca-yı Ma’den”in ise Musalla Deresi’nin yamaçlarında kurulduğu tahmin edilmektedir. Bu iki birimin birleştirilmesiyle oluşturulan “Nefs-i Kasaba-yı Gümüşhane Nâm-ı Diğer Canca”nın yani Gümüşhane şehir merkezinin ise “Karye-i nefsi-i Canca-yı Ma’den”in kurulduğu Musalla Deresi yamaçları olduğu düşünülmektedir.⁶³

Oluşturulan bu idari birim yüzyılın sonlarına doğru Torul ile birleştirilerek müstakil kaza hüviyeti kazanmıştır. Nitekim dönemin Osmanlı arşiv kayıtlarında bu birim “Kaza-yı Torul nâm-ı diğer Gümüşhâne” adıyla zikredilmiştir.⁶⁴ 1849 tarihli nüfus ve yoklama defterinde “Kaza-i Nefs-i Gümüşhane Nâm-ı Diğer Torul” adıyla yazılan şehir 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı taşra teşkilatındaki konumunu devam ettirmiştir.⁶⁵ Tanzimat döneminde taşra teşkilatında yapılan düzenlemelerle Gümüşhane ile Torul birbirinden ayrılmıştır. Madenler ve İpek yolu sayesinde gelişen Gümüşhane sancak merkezi olmuş, Torul ise kaza yapılmıştır.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle seyahatnameler ve yayınlara atıfta bulunarak şehrin kuruluşuyla ilgili bir zaman tayin etmek yerine Osmanlı Devleti’nin bölgeyle ilgili tuttuğu kayıtlara bakmanın daha isabetli karar verilmesine yardımcı olacağı kanaatindeyiz. Osmanlı kayıtlarında şehrin ne zaman kurulduğuna dair net bir belge bulunmamakla birlikte 1479 yılında Torul ve Canca kalelerinin alınmasıyla Gümüşhane bölgesinin Osmanlı idaresine girdiği bilinmektedir.⁶⁶ Nitekim Şehzade Bayezid’in Amasya’da Valiliği döneminde İstanbul’a yazdığı 23 Mart 1479 tarihli mektupta Torul ve Canca kaleleriyle birlikte bölgedeki üç kalenin daha fethedildiği ifade edilmektedir.⁶⁷ Bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girişi İdris-i Bitlisi’nin *Heşt Be-hişt* adlı eserinde şu şekilde anlatılmaktadır:

“Sultan Mehmed Han ve Hasan Bey arasında husumet ve düşmanlığın başladığı, bazı Rum ve Acem hudut ve memleketlerindeki ümera ve hâkimlerinin çıkardıkları fitneleri neticesinde fitne ve fesadın uzaması ve şiddetlenmesi icap ettiği sıralarda Bayburd ve Erzincan yakınlarında bulunan Torul kale ve vilâyetinin hâkimi Sultan’ın kullarına karşı her türlü fitne ve nifâk çıkarmaya başlamıştı. Hasan Bey’e galip gelindikten sonra Torul hâkiminin fesatlarını ortadan kaldırmak için herhangi bir teşebbüste bulunulmamıştı. Mezkûr fesatçının ortadan kaldırılması din ve devlet maslahatı için lâzımdı ve her zaman Sultan’ın aklındaydı. Tâ ki sene 884/1479-80’de âlemlerin uyması lâzımgelen fermânı, o sıralar Rumiye-i Suğra saltanatında bulunan oğlu ve veliahtı günümüz sultanlarının sultanı Sultan Bayezid Han’ın adına ısdâr buyurdu ki: ‘*Veziriazamı ve sair ümera-yı mükerremîni Torul Vilâyeti’nin fethi için gönderesin ve muhâlefet ve münafıklığı o huduttan kaldırasın.*’ Zamanımızın sultanı da hilâfet-mekân olan vâlidinin fermanına uyararak veziri Rakkas Sinan Bey’i zaferin sığınağı olan ordusuyla o tarafa gönderdi. Allah’ın yardımı ve Sultan’ın yüce himmetinin bereketiyle Torul kale ve vilâyetini fethederek müjdesini babasına ulaştırdı”⁶⁸

Bölge, Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra altın, gümüş ve bakır gibi önemli madenler açısından önemli bir mevkiye sahip olduğundan Kanuni Sultan Süleyman zamanında yeniden yapılandırılmıştır. 15. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı idaresinin tesis edildiği bölgede, Osmanlı kayıtlarında Gümüşhane ismi yerine “Canca” ismine rastlanmaktadır. 1486 yılına ait tahrir

⁶¹ Pamuk, 2006: 169.

⁶² İpek, 2019: 683; Pamuk, 2016: 131-132.

⁶³ Bostan, 2002: 232.

⁶⁴ Pamuk, 2016: 130, 135.

⁶⁵ Tozlu, 1998: 25.

⁶⁶ İbn Kemal, 1991: 464-466.

⁶⁷ CDAB(BOA), TS. MA.e, No: 3199/1.

⁶⁸ İdris-i Bitlisi, 2019: 254-255.

kayıtlarında Canca “Karye-yi Palu Canca” adıyla kayıtlı bir köy olarak geçmekte ve Torul kazasına bağlı görülmektedir. Canca’nın bu durumunu 1515 ve 1520 tarihlerinde de devam ettirdiği anlaşılmaktadır.⁶⁹

Değerlendirme ve Sonuç

Şehrin Osmanlı döneminden önce kurulduğu yönündeki iddialara bakıldığında, bu iddiaların bir kısmının, Gümüşhane’de yaşamış ve daha sonra göç etmiş Gayrimüslimlerin hatıralarına, bir kısmının bölgeden geçen seyyahların ifadelerine, bir kısmının da bölgenin kadim Grek diyarı olduğunu iddia eden oryantalist Avrupalı yazarların ifadelerine dayandırıldığı görülmektedir. Ancak bu kaynaklar incelendiğinde şehrin kuruluşuyla ilgili ya açık bir bilgi bulunmadığı ya da verilen bilgilerin yanlış yorumlandığı anlaşılmaktadır. Şunu belirtmekte yarar vardır. Günümüzde Gümüşhane Şehir merkezinin, kasabanın Osmanlı döneminden önce de var olduğuna dair herhangi bir maddi kanıt mevcut değildir. Bu nedenle yukarıda şehrin kuruluşuyla ilgili verilen bilgilerin tarihi kanıttan ziyade birer çıkarıma dayandığını söylemek mümkündür.

Şehirlerin kuruluş tarihlerinin tespitinde yapılan kazılarda elde edilen arkeolojik bulguların önemli ipuçları verdiği aşikârdır. Ancak Kültür Varlıkları ve Genel Müdürlüğü tarafından “Kazı Sonuçları Toplantısı” adıyla her yıl ciltler halinde yayınlanmakta olan çalışmaların içeriğinde yaptığımız taramalarda Gümüşhane şehir merkezi ve çevresinde yapılmış herhangi bir kazı çalışmasına denk gelmedik. Ayrıca Gümüşhane ve çevresinin tarih öncesi ve ilk çağlarına dair araştırmalar yapan Süleyman Çiğdem de bugüne kadar bölgede yaptıkları arkeolojik araştırmalarda Roma dönemine kadar bölgenin tarihine ışık tutabilecek herhangi bir yazıt elde edemediklerini ifade etmektedir. Çiğdem çalışmalarında, Gümüşhane ve çevresinde sıklıkla karşılaştıkları sayısız kale ve gözetleme kulelerinin Urartu hâkimiyetinden itibaren kullanıldığını gösterir yazılı ve mimari bir kanıt bulunamadığını da belirtmektedir.⁷⁰

Maddi bir kanıt olmaması durumunda mimari yapısı ve kuruluş şekli şehirlerin ait olduğu medeniyeti ya da kurulduğunu zamanı tespit etme konusunda araştırmacılara fikir verebilen diğer bir argümandır. Mimari yapısı ve kuruluş şekline bakıldığında ise şehrin ortasında Osmanlı şehir yapısına uygun olarak bir caminin bulunduğu ve caminin etrafında han, hamam ve dükkânların inşa edildiği görülmektedir. Han, hamam ve dükkânların etrafında ise evler konumlanmıştır. Ayrıca günümüzde ayakta kalabilen en eski yapılardan biri olan bu cami Osmanlı mimarisinin güzide örneklerinden birini teşkil etmektedir. Bu açıdan Gümüşhane şehrinin kuruluş ve mimari özellikleri itibarıyla bir Osmanlı şehri olduğunu söylemek mümkündür.

Diğer taraftan, Türk-İslam fetih geleneğine göre Müslüman olmayan bir şehir fethedildiğinde o şehirdeki en büyük ibadethanenin camiye çevrilmesi söz konusudur. Şehrin, Eski Grek ya da Roma-Bizans dönemlerinde kurulması durumunda şehirdeki en büyük kilisesinin camiye çevrilmesi gerekirdi. Böyle bir durum söz konusu olmadığı gibi şehir merkezinde Rum ve Ermenilere ait kiliselerin hepsi 16. yüzyıldan sonra inşa edilmiştir.

Dolayısıyla, tarih boyunca bölgeden geçen seyyahların ifadeleri, şehrin kuruluş şekli, mimari yapısı ve elde edilen arkeolojik kalıntılar göz önünde bulundurulduğunda Gümüşhane’nin Osmanlı döneminde kurulduğunu ve geliştiğini söylemek daha doğru olacaktır. Yani şehrin kuruluşuyla ilgili bir çıkarımda bulunmak gerekirse Gümüşhane’nin Kanuni Sultan Süleyman döneminde bölgede bulunan Hazine, Mağara ve Kırkpavli madenlerine yakın mevkide bir cami yaptırıldığını, yeni maden ocaklarının açılmasıyla buraya maden işçilerinin aileleriyle birlikte yerleşmeye başladığını ve nüfusun artması üzerine de Türk şehir yapısına uygun olarak şehrin kurulup geliştiğini söyleyebiliriz.⁷¹

⁶⁹ Pamuk, 2016: 129.

⁷⁰ Çiğdem, 2008: 23.27.

⁷¹ Saylan, 2018: 77.

KAYNAKÇA**Arşiv Kaynakları**

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

Diğer Yayınlar

Abdizade Hüseyin Hüsameddin, (1986), *Amasya Tarihi*, I, Yayına Hazırlayan: Ali Yılmaz-Mehmet Akkuş, Ankara: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.

Acun, Fatma, (2001), "Osmanlı Döneminde Anadolu Şehirlerinin Gelişmesinde Devletin Rolü: Karahisar Örneği", *Bellekten*, LXV/242, 161-192.

Açık, Turan, (2014), "Mahalle ve Cami: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme", *OTAM*, 35, 1-39.

_____, (2021), "Şehirköy: Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehir Hükümünde Köyler", *History Studies*, XIII/1, 51-68.

Açıkgöz, Özkan, (2007), "Şehir, Şehir Toplumları ve Şehir Sosyolojisi", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 35, 57-83.

Afyoncu, Erhan, (2007), "Otlukbeli Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 34, 4-6, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Aliağaoğlu, Alpaslan ve Uğur, Abdullah, (2016), "Osmanlı Şehri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38, 203-226.

Altunbay, Mustafa, (1999), "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gümüşhane ve Yöresinde Madencilik Faaliyetleri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları.

Ascherson, Neal, (2001), *Karadeniz*, Ter. Kudret Emiroğlu, İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Avcı, İsmail, (2013), "Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde İskender-i Zülkarneyn", *Türük (Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi)*, 2, 409-431.

Aydın, Dünder, (1998), *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Gelişme Devri (1535-1566)*, Ankara: TTK Yayınları.

Bostan, M. Hanefi (2002), *XV-XVI Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara: TTK Yayınları.

Bryer, Anthony, (1988), "The Question of Byzantine Mines in The Pontos: Chalybian Iron, Chaldian Silver, Koloneian Alum and The Mummy of Cheriana", *Peoples and Settlement in Anatolia and The Caucasus*, XI, London : Variorum Reprints.

_____, (1991), "The Pontic Greeks before the Diaspora", *Journal of Refugee Studies*, 4/4, 315-334.

Bryer, Anthony-Winfield David, (1985). *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, I, Washington: Dumbarton Oaks.

Cöhçe, Salim, (1991), "Ruj Gonzales De Calvijo'nun Gezi Notlarına Göre Gümüşhane ve Çevresi", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990)*, 85-92, Ankara: Gümüşhane Valiliği Yayınları.

Çiğdem, Süleyman, (2008), *Gümüşhane Bölgesinin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları*, Erzurum: Gümüşhane Valiliği Yayınları.

- Doğanay, Serkan, (2001), *Gümüşhane Şehir Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Drews, R., (1991), “Karadeniz’de En Eski Grek Yerleşmeleri”, Tercüme: Ömer Çapar, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26, 303-327.
- Evliya Çelebi, (1999), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Yayına Hazırlayanlar: Orhan Şaik Gökyay; Yücel Dağlı; Seyit AL, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Faroqhi, Suraiya, (1993), *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, Çeviren: N. Kalaycıoğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gümüşhane Valiliği, (1999), *Cumhuriyetin 75. Yılında Gümüşhane*, İstanbul: Gümüşhane Valiliği Yayınları.
- Huot, Jean Louis-Thalmann, Jean Paul ve Valbelle, Dominique, (2000), *Kentlerin Doğuşu*, Çeviren: Ali Bektaş Girgin, Ankara: İmge Kitabevi.
- İbn Battuta, (2000), *İbn Battûta Seyahatnamesi*, Çeviren: A. Sait Aykut, Cilt I, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Kemal, (1991), *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. Defter, Yayına Hazırlayan: Şerafettin Turan, Ankara: TTK Yayınları.
- İdris-i Bitlisi, (2019), *Heşt Behişt*, VII. Ketibe (Fatih Sultan Mehmed Devri 1451-1481), Çeviren: Muhammed İbrahim Yıldırı, Ankara: TTK Yayınları.
- İpek, Nedim, (2019), “Osmanlı’dan Cumhuriyete Gümüşhane’de Göç”, *History Studies*, XI/2, 681-700.
- Karpuz, Haşim, (1991), “Gümüşhane Evlerinin Fiziki Özellikleri”, *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990)*, Ankara: Gümüşhane Valiliği Yayınları.
- Koçyiğit, Tahsin, (2009), “İbn Battuta’nın Karadeniz Seyahati Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX/4, 53-73.
- Konukçu, Enver, (1991), “Ruy Gonzales De Clavijo’nun Gümüşhane Yöresindeki Yolculuğu (27 Nisan-4 Mayıs 1404)”, *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990)*, 79-84, Ankara. Gümüşhane Valiliği Yayınları.
- Ksenophon, (1998), *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*, Çeviren: Tanju Gökçöl, İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Mansel, Arif Müfid, (1988), *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları.
- Marco Polo, (2010), *The Description of the World*, Volume: I, Ed: A. C. Moule ve Paul Pelliot, America: Ishi Press International.
- Özey, Ramazan, (1991), “Gümüşhane ve Çevresindeki Kırsal Yerleşmelerin Başlıca Coğrafi Sorunları ve Çözüm Yolları”, *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990)*, Ankara: Gümüşhane Valiliği Yayınları.
- Pamuk, Bilgehan, (2006), “XVII. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukataasına Dair Bazı Bilgiler” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XXX, 167-184.
- _____, (2016). “Osmanlılar Zamanında Gümüşhane Hakkında Bazı Bilgiler (15-17. Yüzyıllar)”, *Gümüşhane Tarihi*, Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 129-153.
- Pelliot, Paul, (1959), *Notes on Marco Polo*, Volume: I, Paris: Imprimerie Nationale.
- _____, (1973). *Notes on Marco Polo*, Volume: III, Paris: Imprimerie Nationale.

Sagona, Antonio ve Sagona, Claudia, (2004), *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier: I, An Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Province*, Paris: Louvain Peeters.

San, Sabri Özcan, (1991), “Gümüşhane Müstakil Sancağındaki Mahalleler, Aileler (Efsaneler, Hikâyeler)”, *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990)*, Ankara: Gümüşhane Valiliği Yayınları.

Saylan, Kemal, (2015), *Seyyahların Gözüyle Gümüşhane*, Trabzon: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları.

_____, (2018), “Gümüşhane’deki Osmanlı Dönemi Eserleri: Sultan Süleyman Han Cami ve Çevresindeki Yapılara Dair”, *Mavi Atlas*, VI/2, 75-94.

Tekeli, İlhan, (2011), *Anadolu’da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tozlu, Selahattin, (2016), “Gümüşhane Adı”, *Gümüşhane Tarihi*, 473-501, Trabzon: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları.

Tuncel, Metin, (1991), “Türkiye’de Yer Değiştiren Şehirler ve Gümüşhane Örneği”, *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990)*, Ankara: Gümüşhane Valiliği Yayınları.

_____, (1996), “Gümüşhane”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XIV, 273-276, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Türk Dil Kurumu, (2011), *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Uslu, Gülyüz Akagün, (1980), *Gümüşhane Çevresinin Tarihi ve Sanat Eserleri*, İstanbul: Yelken Matbaası.

Vryonis, Speros, (1968), “The Question of the Byzantine Mines”, *Speculum, A Journal of Medieval Studies*, Volume: XXXVII, 1-18.

Winfield, David, (1962), “A Note on the South-eastern Bordes of the Empire of Trebizond in the Thirteenth Century”, *Anatolien Studies*, XII, 163-172.

Yediyıldız, Bahaeddin, (1984), “Türkiye’de Yer-Adı Verme Usulleri”, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984)*, 25-41, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Yüksel, Murat, (1997), *Gümüşhane Kitabeleri*, İstanbul: Gümüşhane Valiliği Yayınları.

Zaman, Mehmet ve Doğanay, Serkan, (2000), “Şehir Coğrafyası Açısından Bir İnceleme: Gümüşhane”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 3, 249.

İnternet Sitesi

<https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-44760/kazi-sonuclari-toplantilari.html>